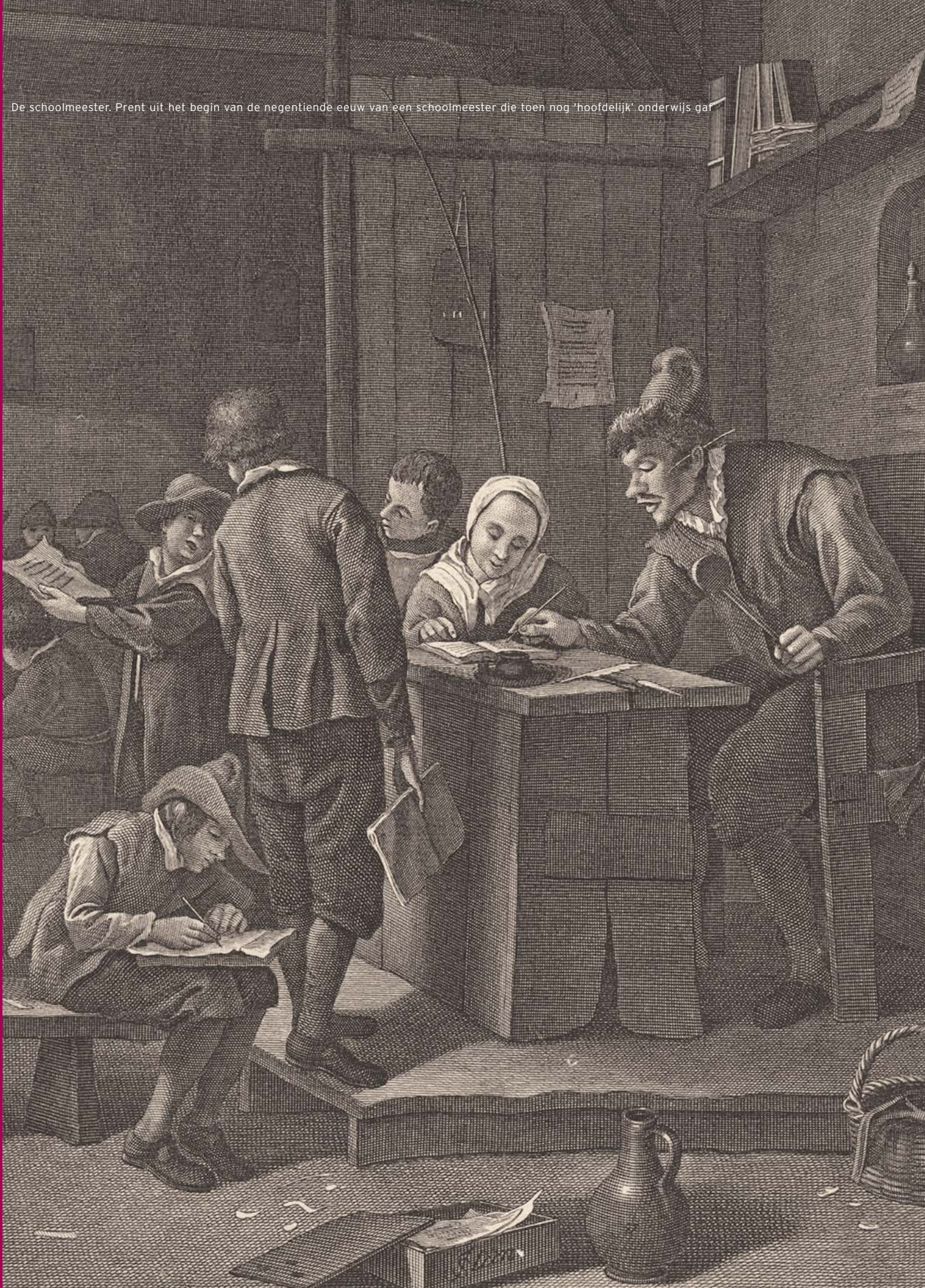

De schoolmeester. Prent uit het begin van de negentiende eeuw van een schoolmeester die toen nog 'hoofdelijk' onderwijs gaf

De schoolopziener Marten Martens

Sijbrand Martens

Een van de eerste schoolopzieners in Nederland was Marten Martens (1773-1852). Toen hij begon stond de onderwijsinspectie nog in de kinderschoenen. Deze ging echter wel een leidende rol spelen in de uitvoering van het onderwijsbeleid. De eerste nationale onderwijswet (1801) had het land al opgedeeld in diverse departementen die op hun beurt weer in schooldistricten verdeeld waren. Elk district kreeg een eigen schoolopziener die onder andere scholen moest inspecteren op de naleving van de wet. De vervangende wet van 1806 bevatte zelfs een uitgebreide instructie voor schoolopzieners. Martens trad in dat jaar aan als schoolopziener in het zevende district van het departement van de Eems, later zou dit het derde district van de provincie Friesland worden. Maar wie was deze Martens en wat heeft hij voor het onderwijs betekend?

Doopsgezind predikant Marten Martens werd geboren in Amsterdam en groeide op in achtereenvolgens Amsterdam, Hallum, Graft en Friedrichstadt. Zijn vader Siebrand Martens was in deze plaatsen doopsgezind predikant. Martens studeerde van 1791 tot 1798 aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam. Na zijn proponentsexamen aanvaardde hij het 'beroep' van de gecombineerde gemeenten Holwerd, Blija en Vischbuurt in het noordoosten van Friesland. Al snel na zijn komst sloot hij zich aan bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; het doel van deze maatschappij, bevordering en verbetering van het volksonderwijs, onderschreef hij van harte. Op zijn eigen wijze heeft hij aan het nieuwe leren, dat 't Nut propageerde en dat gericht was op de emancipatie van de volksklasse, een bijdrage geleverd.

De eerste jaren van zijn predikantschap gebruikte Martens om zich in zijn gemeente in te werken. In 1800 trouwde hij Amelia Brouwer, de dochter van zijn Hervormde collega in Blija en Hogebeintum. Deze was tevens schoolopziener, maar hij droeg dat ambt in 1806 over aan zijn schoonzoon. Misschien voelde Brouwer zich toch te oud voor deze zware taak of schrok hij terug voor alle nieuwe taken die de overheid op de schouders van schoolopzienaars legde. Bovendien kon het jonge gezin van zijn dochter wel een extra inkomen gebruiken. Martens zou zijn verdere arbeidzame leven predikant en schoolopziener blijven. Hij had het toezicht op de scholen in het gebied van Dokkum, Oost- en Westdongeradeel, Ferwerderadeel, Dantumadeel, Kollummerland, Schiermonnikoog en Ameland. Als districtsschoolopziener was hij ook lid van de departementale later provinciale onderwijscommissie. Na verloop van tijd zou hij daarvan voorzitter worden.

Schoolopziener Het eerste wat Martens als schoolopziener deed was de onderwijzers in alle grietenijen (Friese plattelandsgemeente waarin verschillende dorpen waren samengevoegd) uit zijn district in gezelschappen samen te brengen. Dat behoorde tot zijn taak. Het vierde artikel van de instructie bij de schoolwet van 1806 luidde: 'Inzonderheid zal hij er zich op toelagen, om door onderrichting en aanmoediging den ijver der Onderwijzers op te wekken en gaande te houden, en hen te dien einde in meerder of minder aantal, op vastgestelde tijden, hetzij in zijne woonplaats, hetzij in

andere gedeelten van zijn District zooveel mogelijk, bij herhaling om zich heen te verzamelen, zich met hen onderhoudende over de bedoelingen en werkzaamheden van hunnen gewichtigen post, en over de voorgeschreven en beste wijze om denzelven getrouw en ten meesten nutte der Jeugd waar te nemen.' Martens stond voor een immense opdracht, want zijn gebied was uitgestrekt. Dat betekende dat hij op zaterdag, de dag voordat hij op twee verschillende plaatsen moest preken, meestal grote afstanden moest afleggen om zulke bijeenkomsten te leiden.

Hij nam zijn taak om bij onderwijzers de kennis van hun vak te verdiepen met verve op. Hij besprak lees- en rekenboeken en de didactiek van schoolvakken. Tevens zag hij erop toe dat onderwijzers het besprokene op scholen ook toepasten. Zowel deze scholing als de inspectie was in die tijd een hele klus. Onderwijzers waren niet goed opgeleid, kweekscholen waren nog zeer schaars en het klassikaal onderwijs nog maar net ingevoerd. Bovendien moest hij zichzelf ook inwerken in dit voor hem nieuwe terrein. Martens beijverde zich de nieuwe didactiek die bij het klassikaal onderwijs hoorde en de daarvoor geschikte leermiddelen bij onderwijzers te bevorderen. Hij stimuleerde het gebruik van het schoolbord en een verdeling van de school, vaak in één ruimte ondergebracht, in niveauroepen. Elke klas had doorgaans een eigen rij van banken. Een praktisch probleem was dat schoolgebouwen veelal bedompte ruimten waren, die de naam klaslokaal niet waard waren. Ook op dit punt was Martens kritisch. Hij schreef menige brief naar grietenijbestuurders, waarin hij erop wees dat hun school onvoldoende lichtinval had, te weinig mogelijkheden tot luchtverversing bood of te klein was in verhouding tot het aantal leerlingen.

Schrijverschap Martens nam zijn taak als schoolopziener serieus. Dat blijkt ook uit zijn vertaling van met name Duitse boeken die hij voor onderwijzers belangrijk vond. Een ervan was *Zielleer voor kinderen* van August D.H. Siebeck, directeur van een instituut voor onderwijs. Zulke boeken bewerkte hij bovendien voor toepassing op Nederlandse scholen. Martens had grote waardering voor geestverwanten in Duitsland, een land dat hij zelfs typeerde als 'de moeder der verbetering'. Hij verdiepte zich in de werken van Duitse verlichtings-

Emancipatie van de volksklasse

Onderwijzers waren niet goed opgeleid

pedagogen als de filantropijn F.E. von Rochow en J.H. Pestalozzi. Zij hebben zich ingezet voor de verbreding van kennis en deugd door middel van onderwijs aan de volksklasse. Martens was dus iemand die de Duitse verlichtingspedagogiek in Nederland introduceerde, niet alleen door vertalingen, maar ook door het bespreken ervan in onderwijzersgezelschappen. Hij vertaalde maar liefst veertig boeken van bijvoorbeeld Jacob Glatz, August W. Zachariae, Johann A.C. Löhner en Johann H. D. Zschokke. De laatstgenoemde werkte in Zwitserland met Pestalozzi samen aan diverse onderwijsprojecten. Martens maakte zich in titels bekend door de toevoeging 'door den schoolopziener M.M.' Onder die vertaalde werken bevonden zich ook kinder- en schoolboeken, die zich onderscheidden van andere leesboeken door de speelse teksten, het achterwege blijven van een nadrukkelijk moraliserend toontje en het werken met illustraties. Een ervan was *Zoo gaat het in de kindwereld! Een geschenk voor deugdliovende en naarstige leerlingen* van Löhner, een boekje dat bijvoorbeeld in 1831 op een Haagse nutsschool als prijsgeschenk dienst deed. Het thema van zedelijke opvoeding liep als een rode draad door Martens' vertaalde boeken.²

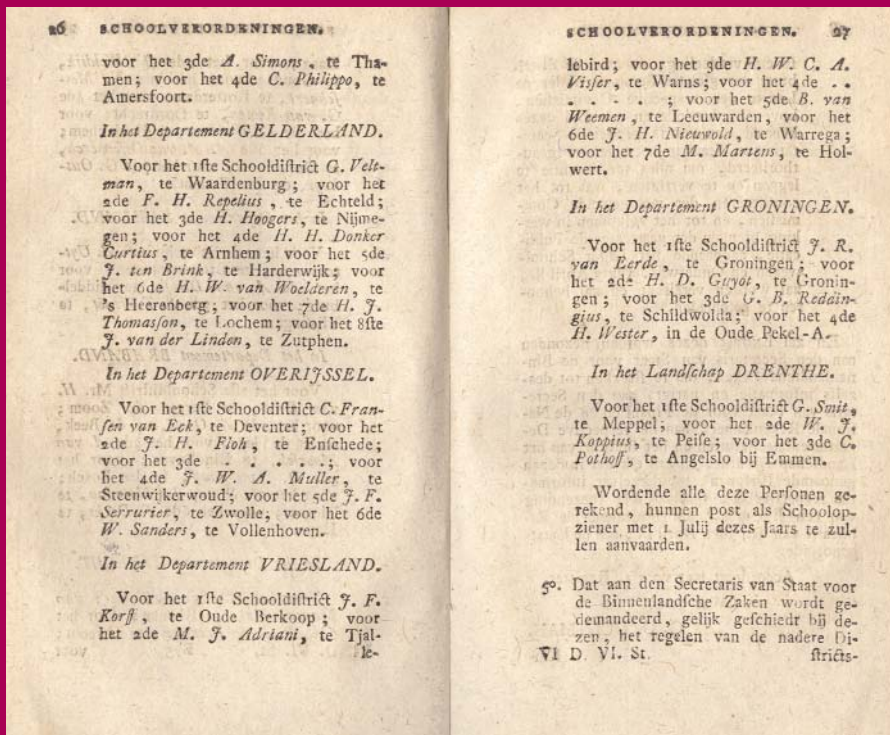
In lijn met de opvattingen van Duitse pedagogen was Martens pleitbezorger van de opvoedende taak van de school. Aan het einde van zijn loopbaan schreef hij:

'Hoe gemakkelijk kan hier de verwaarloosde huiselijke opvoeding verholpen worden, wanneer het den onderwijzer niet aan opvoeding, belangstelling en bekwaamheid ontbreekt?'³

Eerder lanceerde hij als een soort credo dat de school diende 'om kinderlijke liefde in de harten der jeugd, vaderlijke minzaamheid in de gemoederen der onderwijzers aan te kweken en zowel de ontwikkeling der verstandelijke vermogens als de beschaving van het hart aan de onfeilbare wetten van eenvoudigheid, redelijkheid, orde, verscheidenheid en liefde te verbinden.'⁴ Daarnaast was Martens een regelmatige schrijver in het door de overheid uitgegeven vakblad voor onderwijzers, *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen*, dat sinds 1801 maandelijks verscheen.

Op de bres voor onderwijzers en de kwaliteit van het onderwijs

Martens kwam regelmatig op voor de belangen van onderwijzers. Hij onderhandelde bijvoorbeeld met plaatselijke overheden over hogere salarissen. Onderwijzers moesten het hoofd boven water zien te houden door neventaken als koster, voorzanger of organist en het geven van avondlessen. Daarnaast moest hij schoolgeld innen, hetgeen Martens een doorn in het oog was. Dat leidde namelijk tot 'onvriendelijke ontmoetingen en ruwe bejegeningen' en stond de verdere professionalisering van de onderwijzer in de weg.⁵ Martens bracht gedetailleerde ideeën naar voren over de tarieven van een schoolbelasting voor iedereen, ongeacht, of men kinderen op school had en over wijze van inning ervan. Daarnaast pleitte hij voor een pensioenregeling. Met vreugde schreef hij in een verslag dat 'den welverdiende 83jarige Stephanus Rosier' door de gemeente Hantum een pensioen van tweehonderd gulden 'ad Vitam' kreeg toegekend: 'Zulk een edel gedrag verdient vermelding en in soortgelijke gevallen navolging.'⁶ Daarnaast was Martens actief in het verbreiden van de vernieuwingsideeën die aan de onderwijswetgeving ten grondslag lagen. Hij beperkte zich daarbij niet tot onderwijzers. Zo belegde hij in Ferweradeel een bijeenkomst voor de baljuw, gemeentesecretaris, landdrost en onderwijzers over de *Algemeene bepalingen nopens het Lager Schoolwezen* van zijn Friese collega H.W.C.A. Visser. Hij sprak op die gelegenheid over een weduwefonds ten behoeve van onderwijzersvrouwen, het juiste gebruik van turf op school, het overleg met de plaatselijke predikanten, het tijdstip voor de zondagsschool en de bekostiging van het onderwijs. Martens deed daar ook voorstellen om het schoolverzuim terug te dringen. De onderwijzer zou elke maand een lijst met absente leerlingen bij de baljuw moeten indienen en was verantwoordelijk voor het gedrag van zijn leerlingen 'langs de weg'. Daarnaast lanceerde hij voorstellen tot inhoudelijke verbetering van het onderwijs. Het openingsgebed diende maandelijks vernieuwd te worden. De keuze van te zingen psalmen en gezangen moest zorgvuldig gebeuren en de inhoud ervan diende aan kinderen eerst te worden uitgelegd. Lichamelijke straffen waren verboden. Ter verbetering van de volksgezondheid voerde hij een pleidooi tegen het toelaten van kinderen op school als ze niet

Aankondiging van de benoeming van Marten Martens tot schoolopziener in de *Bijdragen betreffende den staat en de verbetering van het schoolwezen* (juni 1806)

waren ingeënt tegen pokken en voor het ontslaan van schoolmeesters die zich tegen deze vaccinatie verzetten.

Martens ging nauwgezet te werk. Hij zal er een hele kluit aan hebben gehad zijn scholen op de naleving van de onderwijswet te controleren. Hij was verplicht scholen twee keer per jaar te bezoeken. Hij lette dan bijvoorbeeld op de lesroosters, het benoemen en het functioneren van leerkrachten en wijze van lesgeven. De afstanden van zijn woonplaats naar de scholen, zeker die op de waddeneilanden, waren groot en de middelen van vervoer primitief: te voet, per rijtuig of met de (trek)schuit. Bovendien waren er vaak problemen op scholen. Hij kreeg te maken met onderwijzers die niet waren opgewassen tegen hun taak of zich niet aan de regels hielden. Later toen enkele onderwijzers zich bij de Afscheidenen aansloten trad hij op tegen het toelaten van ongevaccineerde kinderen, het dreigen met hel en verdoemenis of het toepassen van lichamelijke straffen. Dit laatste speelde bij Reint Taekes Beerda uit

Suawoude, die uiteindelijk in 1839 ontslag kreeg aangezegd. Soms waren er onderwijzers 'die zich aan overdrevene begrippen in het godsdienstige overgaven'.¹⁷

Friesland Friesland heeft veel betekend voor het Nederlandse onderwijs. Invloedrijke schoolopzieners hadden daar hun domicilie. Naast Martens, waren dat de reeds genoemde Visser en Nieuwold, de 'Friese Pestalozzi'. Visser droeg in theoretisch opzicht aan het onderwijs bij en Nieuwold maakte naam als vernieuwer van het leesonderwijs. Bij de inwijding in de Grote Kerk te Leeuwarden van een monument voor Nieuwold, waar tweehonderd onderwijzers van 27 gezelschappen aanwezig waren, hield Martens als voorzitter van de Provinciale Onderwijscommissie een rede in versvorm. Daarin dichtte hij Nieuwold toe dat hij 'de grondslag legde tot het koninkrijk der hemelen in de Nederlandsche scholen'.⁸

Martens had ook specifieke betekenis voor Friesland zelf en met name voor de liederencultuur.

Zulk een edel gedrag verdient vermelding

Lichamelijke straffen waren verboden

Door hem kwam er veel aandacht voor het zangonderwijs en het zingen. In schooldistricten ontstonden onderwijzerszangverenigingen. Het Nut richtte zangscholen op waar onderwijzers de dirigeerstok hanteerden. Martens introduceerde in zijn gemeenten de bundels *Christelijke Gezangen* en de zogenaamde *Kleine Bundel*. Hij liet zijn voorzangers in de kerk deze nieuwe liederen instuderen. Martens schreef bovendien zelf liedbundels voor de Friese jeugd als *Gezangen voor de Vriesche schooljeugd, om gezongen te worden op het dubbel volksfeest van den 17 en 18 november* (1821) en *Gezangen voor de Vriesche schooljeugd* (1822).

Emeritaat In de laatste jaren van zijn werkzame leven was Martens van weinig betekenis meer. Hoofdinspecteur Wijnbeek schreef over zijn inspectiereis in Friesland in 1837 dat de 'vergevorderde leeftijd' van Martens - hij was toen 64 - een belangrijke beperking vormde voor de inzet van deze schoolopziener. De school in Holwerd was verre van een modelschool, die men toch in de woonplaats van een schoolopziener kon verwachten. Wijnbeek schreef: 'hij schijnt dus niet zo krachtvol aan de schoolverbetering te kunnen arbeiden als weleer.'⁹

Bovendien waren nog niet overal armenscholen. Deze ontbrak bijvoorbeeld in Dokkum, hoewel 120 kinderen daarvoor in aanmerking kwamen. In 1845 kon

Wijnbeek tot zijn tevredenheid constateren dat ook in Dokkum honderd kinderen de armenschool bezochten. Wijnbeek noemde Martens toen 'hoogbejaard' en hij vond hem niet langer meer geschikt voor zijn zware taak, waaronder het bezoeken van scholen. Martens was volgens Wijnbeek ook in een ander opzicht minder 'draagkrachtig': 's Mans huiselijke toestand grenst aan de behoefte en Gedeputeerde Staten zijn uit meewarigheid huiverig om zijn ontslag te provoceren.'¹⁰ Ja, een schoolopziener was voor het leven benoemd en het extra inkomen van zo'n vierhonderd gulden per jaar was voor een plattelandsdominee meer dan welkom!

In 1849 ging Martens, na zijn gemeenten ruim vijftig jaar gediend te hebben, met emeritaat en legde hij ook, na een ambtsperiode van 43 jaar, het schoolopzienschap neer. Zijn 'Welkomsgroet' op 11 november 1849 aan zijn opvolger Doede Plantinus bevatte de volgende regels:

'O, Zaagt gij kasten vol papier
Door mijne pen beschreven,
Gewijd aan kansel, school en lier,
Gij riep: "De schrijfkunst leve!" " "

Een kortere samenvatting van zijn leven is niet mogelijk!

Literatuur

Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen (1804-1808).

Hoorn, I. van (1907). *De Nederlandsche schoolwetgeving voor het lager onderwijs, 1796-1907*. Groningen: Noordhoff.

Martens, S.P. & Vuyk, S. (2005). 'Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt.' *De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852)*. Hilversum: Verloren.

Martens, M. (1820). *Hulde aan de nagedachtenis van den vermaarden schoolhervormer J.A. Nieuwold, bij gelegenheid van de plechtige toewijding van een ter zijner eere in de Grootte Kerk der hervormden te Leeuwarden gesticht monument*. Leeuwarden: Brouwer.

Martens, M. (1854). *Nagelaten gedichten van M. Martens, predikant te Holwerd*. Leeuwarden: Dykstra.

H.A. Müller (1840). *Jeugd en deugd of het voorbeeld der kinderen op slot Rozendaal, aan alle jongelieden ter navolging voorgesteld. Uit het Hoogduitsch*. Haarlem: Loosjes.

Reinsma, R. (1964). *Scholen en schoolmeesters in Friesland tussen 1830 en 1850*. Bolsward: Osinga.

Reinsma, R. (1965). *Scholen en schoolmeesters onder koning Willem I en II*. Den Haag: Van Keulen Periodieken.

Smeding, Tj. U. (1989). *De stroomlijning van het Friese onderwijzersbestand (1795-1860)*. *De school anno 7* (1-2), 4-12.

Noten

- 1 Van Hoorn, 1907, 240.
- 2 Martens & Vuyk, 2005, Bijlage V (bibliografie).
- 3 'Voorberigt' van Martens in Müller, 1840.
- 4 *Bijdragen*, 1808, 71.
- 5 *Ibid.*, 1804, 33.
- 6 *Ibid.*, 1807, 75.
- 7 Smeding, 1989.
- 8 Martens, 1820.
- 9 Reinsma, 1965, 139-140; Reinsma, 1964.
- 10 Reinsma, 1964, 119.
- 11 Martens, 1854, 42.